

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Забезпечення прав людини у діяльності поліції»
вибіркових компонент
освітньої програми першого рівня вищої освіти
(26 Цивільна безпека 262 Правоохоронна діяльність)

**за темою: Правовий статус людини і громадянина в національному праві
України**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники: Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Ю.М. Перерва.

Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Б.Г. Головка.

Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Кисильова К.В.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, к.ю.н., доцент Зубенко Г. В.

2. Завідувач кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.ю.н., доцент Гудзь Т. І.

План лекції

1. Основи правового статусу особи як загальний конституційно-правовий інститут.
2. Елементи правового статусу особи. Конституційні права, свободи та обов'язки як базові елементи правового статусу особи.
3. Громадянство (підданство).
4. Поняття та види категорій осіб, які не є громадянами (підданими) держави.
5. Гарантії реалізації конституційних прав і свобод.

Рекомендована література

Основна:

1. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності: навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
3. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 р. № 3671-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>
5. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII (із змін.) URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>
6. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII (із змін.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19>
7. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV (із змін.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
8. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>
9. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 р. № 2297-VI (із змін.). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>
10. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22 вересня 2011 р. № 3773-VI (із змін.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

Допоміжна:

1. Бакумов О. С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації: монографія. Харків: Право, 2015. 248 с.
2. Бережанська В. В. Поняття та зміст конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Науковий вісник публічного та приватного права. 2016. № 6, т. 1. С. 33-39. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2016/6/tom_1/10.
3. Ведерніков Ю.А. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект: монограф. / Ю.А. Ведерніков, А.М. Кучук. К.: Знання України, 2009. 219 с
4. Грабильніков А. В. Конституційно-правовий статус і правовий режим іноземців та осіб без громадянства в Україні: співвідношення понять. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2015. № 6. С. 59-66.
5. Гринь О. Д. Правове регулювання інституту громадянства в Україні. Правова держава. 2014. № 18. С. 20-26.
6. Дахова І. І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. Форум права. 2016. № 4. С. 107-112. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/fp_index.htm_2016_4_.pdf
7. Дахова І. І., Чуб О. О. Право на доступ до інформації vs право на приватність в контексті законодавства України про запобігання корупції. Вісник харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2016. № 1084. С. 65-70.
8. Дахова І. І. Принцип запобігання виникненню випадків безгромадянства в міжнародних актах і законодавстві України. Форум права. 2015. № 4. С. 79-83.
9. Дробуш І. В., Кутинець В. В. Проблеми набуття громадянства України. Молодий вчений. 2017. № 5.1(45.1). С. 35-38.
10. Дрьомов С. В. Інститут громадянства як регулятор впливу на стан забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2017. 52 с.
11. Кардаш А. В. Інформація про особу та персональні дані: окремі аспекти співвідношення. Форум права. 2017. № 4. С. 87-92. URL: http://nbuv.gov.ua/ujrn/fp_index.htm_2017_4_15

Текст лекції

1. Основи правового статусу особи як загальний конституційно-правовий інститут.

Складні зв'язки, що виникають між державою та індивідом, і взаємини людей один з одним фіксуються державою в юридичній формі – у формі прав, свобод і обов'язків, що утворюють правовий статус людини та громадянина. Це одна з найважливіших політико-правових категорій, яка нерозривно пов'язана з соціальною структурою суспільства, рівнем демократії, станом законності.

Юридично закріплене становище людини в її стосунках з іншими учасниками правового спілкування (державою, інститутами громадянського суспільства, іншими людьми) називається *правовим статусом особи*. У загальній

теорії держави і права розрізняють, принаймні, три види правового статусу: загальний, спеціальний, індивідуальний.

У загальній теорії держави і права розрізняють, принаймні, три види правового статусу:

1) загальний – статус людини як повноправного члена державноорганізованого суспільства; він є однаковим для всіх і не залежить від соціальних ознак тієї чи іншої людини (статі, віку, раси, майнового стану тощо);

2) спеціальний (корпоративний) – статус людини як представника певної соціальної групи (студента, працівника поліції, пенсіонера тощо); цей статус відрізняється у представників різних соціальних груп і відображає їх особливу роль у соціальній структурі суспільства;

3) індивідуальний (особливий) – статус людини як неповторної особистості; цей статус є унікальним, неповторним у кожного члена державноорганізованого суспільства.

Спеціальний правовий статус ґрунтується на загальному, а індивідуальний – на спеціальних. Одна й та сама людина володіє одразу кількома спеціальними статусами, оскільки одночасно належить до багатьох соціальних груп. Власне, унікальність індивідуального правового статусу визначається неповторним поєднанням у ньому спеціальних правових статусів.

Загальний правовий статус особи отримує закріплення у Конституції і як такий називається *конституційним*. Цей статус деталізується у конституційному та іншому галузевому законодавстві.

Слід розмежовувати поняття конституційного і конституційно-правового статусу людини і громадянина: перший визначається лише Конституцією України, а другий – як Конституцією України, так і іншими джерелами галузі конституційного права, наприклад, законами України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» тощо.

Конституційний статус особи не враховує соціальні особливості людини, звертаючи увагу виключно на його становище у політичній організації суспільства. У даному контексті розрізняється три різновиди конституційного статусу: статус громадянина (у монархіях – підданого), статус іноземця і статус апатриду (особи без громадянства). При цьому спочатку завжди визначається статус громадянина (підданого), а вже потім статус іноземців та апатридів так чи інакше порівнюється з ним, приводиться до «спільного знаменника».

У системі конституційного права України як галузі права інституту основ правового статусу особи належить особливе місце. Його сутність викладена в розділі II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Крім Конституції України, норми інституту основ правового статусу особи закріплені також актами поточного законодавства, у яких детальніше розкривається зміст і порядок реалізації закріплених у Конституції України основних прав і свобод людини і громадянина.

Основи правового статусу людини і громадянина в Україні як загальний інститут конституційного права містять в собі такі інститути конституційного права: а) інститут загальних принципів правового статусу особи в Україні; б) інститут громадянства України; в) інститут конституційних прав і

свобод громадян України; г) інститут конституційних обов'язків громадян України; д) інститут гарантій реалізації конституційних прав і свобод; е) інститут основ правового статусу національних меншин в Україні; є) інститут основ правового статусу іноземців в Україні; и) інститут основ правового статусу біженців в Україні; і) інститут основ правового статусу осіб без громадянства в Україні; й) інститут правового статусу особи в умовах особливих правових режимів.

Перелічені інститути об'єднує те, що норми, які їх утворюють, регулюють зв'язки й відносини між державою в цілому та її громадянами і відносини між державою й особами, які не є її громадянами. Однак кожен інститут виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян у суспільстві і державі.

2. Елементи правового статусу особи. Конституційні права, свободи та обов'язки як базові елементи правового статусу особи.

Конституційний статус особи розглядається у двох аспектах – вузькому і широкому. У *вузькому* сенсі слова до нього включаються тільки ті характеристики, які безпосередньо визначають становище особи у конституційних правовідносинах: 1) конституційні права і свободи; 2) конституційні обов'язки. До конституційного статусу в *широкому* сенсі (його ще називають конституційно-правовим становищем), окрім названих двох, включаються ще чотири елементи, які безпосередньо не визначають становище особи у конституційних правовідносинах, але впливають на нього: 1) конституційна правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність); 2) загальні принципи правового статусу особи; 3) характер правового зв'язку з державою (громадянин, іноземець, апатрид); 4) гарантії реалізації конституційних прав і свобод. Окремі конституціоналісти до наведеного переліку додають конституційну деліктоздатність, виокремлюючи її з конституційної правосуб'єктності.

Необхідно зазначити, що у науковій і навчальній літературі існує багато точок зору щодо структури правового статусу особи. На нашу думку, до поняття правового статусу варто віднести наступні *елементи*, які становлять його зміст і структуру:

- 1) конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина;
- 2) принципи правового статусу особи;
- 3) гарантії реалізації конституційних прав і свобод;
- 4) конституційна правосуб'єктність (правоздатність і дієздатність);
- 5) юридична відповідальність;
- 6) громадянство.

Базовим елементом правового статусу особи є конституційні права і обов'язки людини, які безпосередньо визначають її становище в суспільстві, міру юридичної свободи й відповідальності.

Основні (конституційні) права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані державою. Усі вони поділяються на п'ять груп: громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні.

У спеціальній літературі наводиться чимало інших класифікацій конституційних прав і свобод. Зокрема, вони поділяються:

- 1) за генезою – природні (природжені) та позитивні;
- 2) за видом суб'єкта та способами реалізації – індивідуальні й колективні;
- 3) за можливістю обмеження – такі, що підлягають обмеженню (відносні), і такі, що не підлягають обмеженню (абсолютні);
- 4) за роллю в системі конституційних прав і свобод – основні (первинні) та додаткові (похідні).

Громадянські (особисті) права і свободи являють собою ті фундаментальні міри можливої поведінки особи, які спрямовані на збереження її існування як людської істоти й неповторної особистості. До числа таких прав належать право на життя, право на повагу честі й гідності, право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на таємницю комунікацій, право на недоторканність приватного життя, право на недоторканність житла, свобода світогляду й віросповідання, право на інформацію тощо. У Конституції України громадянські (особисті) права закріплені у статтях 27-35.

Політичні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи як повноцінного учасника політичного життя; усі вони пов'язані з можливістю участі в управлінні державними та суспільними справами. До числа політичних належать право на участь у виборах і референдумах, право на зайняття посад в органах публічної влади, право на об'єднання, право направляти звернення до органів публічної влади та їх посадових осіб (свобода петицій), право на проведення масових акцій (зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій) тощо. Політичні права і свободи здебільшого визнаються за громадянами, тобто володіння ними пов'язується з належністю до громадянства конкретної держави. У Конституції України політичні права закріплені у статтях 36-40.

Економічні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки в економічних відносинах. До числа економічних належать право приватної власності (право бути власником), право на працю, право на свободу вибору соціально-корисного виду діяльності (у т.ч. свобода підприємницької діяльності). У Конституції України економічні права закріплені у статтях 41-44.

Соціальні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки, пов'язані із задоволенням матеріальних і духовних потреб особи, його права у соціальній системі суспільства, можливість розраховувати на певну підтримку і захист з боку держави. До числа соціальних належать право на відпочинок, право на житло, право на освіту, право на соціальний захист, право на охорону здоров'я, право на достатній життєвий рівень, свобода шлюбу тощо. У Конституції України соціальні права і свободи закріплені у статтях 45-49, 51, 53.

Культурні права і свободи – це фундаментальні міри можливої поведінки особи у сфері культури, юридичні можливості її духовного розвитку. До числа культурних належать право на свободу творчості, свобода викладацької діяльності (академічна свобода), право на користування досягненнями культури (на доступ до культурних цінностей), авторське право тощо. У Конституції України культурні права закріплені у статті 54.

Основні (конституційні) обов'язки – це фундаментальні міри належної поведінки особи у суспільних відносинах, визнані суспільством і гарантовані засобами державного примусу.

Вони відображають стан соціальної відповідальності особи перед суспільством, міру суспільно необхідної, найбільш раціональної й доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особи. Водночас конституційні обов'язки являють собою морально-етичні вимоги суспільства до людини спрямувати свою поведінку в русло суспільно необхідних вимог, згоджувати її з інтересами інших людей.

Більшість демократичних конституцій обмежуються встановленням мінімуму конституційних обов'язків, хоча і він із часом піддався певному розширенню. Авторитарні ж конституції, насамперед соціалістичні, містять досить широкий перелік обов'язків громадян.

Перелік основних обов'язків, закріплений у Конституції України, є доволі коротким, що є свідченням її демократизму. Цей перелік (ст.65-68) обмежується тільки тими вимогами, виконання яких абсолютно необхідне для підтримання нормального функціонування суспільства і держави.

До конституційних обов'язків громадян України належать: захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України (ч.1 ст.65); шанувати державні символи України (ч.1 ст.65); не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ст.66); сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст.67); неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ч.1 ст.68); не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч.1 ст.68).

Слід мати на увазі, що здійснення прав і свобод невіддільне від виконання людиною і громадянином своїх обов'язків перед суспільством і державою, оскільки будучи уповноваженою стороною в одних конституційних правовідносинах, кожна особа водночас є зобов'язаною – в інших.

Принципи конституційно-правового статусу особи – це відображені у національному законодавстві основоположні, вихідні ідеї, з яких виходить законодавець при регламентації правового статусу особи. Як правило, вони знаходять своє закріплення в конституції і повністю відповідають загальновизнаним світовим стандартам. Конституційними нормами демократичних держав передбачені такі принципи: невичерпності та неможливості скасування прав і свобод людини, невідчужуваності, рівноправності громадян, вільного та всебічного розвитку особистості, визнання людини найвищою соціальною цінністю тощо.

В Україні принципи правового статусу людини і громадянина прийнято поділяти на загальні та спеціальні: перші стосуються всіх осіб незалежно від соціальних ознак, тоді як другі – лише окремих соціальних категорій. Переважна більшість загальних принципів правового статусу особи прямо закріплена у розділах I і II Конституції України.

Серед загальних принципів конституційно-правового статусу особи в Україні можна відзначити принципи: найвищої соціальної цінності людини; рівноправності; поваги до людської гідності; вільного розвитку особи; визнання

міжнародно-правових стандартів у галузі прав людини; непорушності, невід’ємності й невідчужуваності основних прав людини; невичерпності основних прав і свобод; гарантованості основних прав і свобод; єдності прав, свобод та обов’язків; неприпустимості зловживання правами і свободами. У свою чергу, до спеціальних належать принципи: національного режиму іноземців в Україні; надання іноземцям притулку від політичних переслідувань; національно-культурної автономії національних меншин; рівного доступу громадян України до публічної служби; невидачі громадян України іноземним державам тощо.

Під *гарантіями конституційних прав і свобод людини і громадянина* прийнято розуміти систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами прав і свобод людини та громадянина, про які ми будемо говорити окремо.

Конституційна правосуб’єктність за своїм юридичним змістом означає закріплену законодавством здатність суб’єкта мати юридичні права, обов’язки й здійснювати їх самостійно або через законних представників, або через органи, а також відповідати за їх неправомірну реалізацію. Вона включає в себе правоздатність і дієздатність.

Правоздатність – це здатність фізичної особи бути носієм громадянських прав і обов’язків, які допускаються правом даної держави. Основним принципом, з якого виходить право розвинених країн, є принцип рівної громадянської правоздатності незалежно від статі, майнового стану, кольору шкіри, раси та ін. Правоздатність набувається з народження і зникає зі смертю людини. За життя вона може бути обмежена судом (наприклад, займатись якоюсь професійною діяльністю).

Дієздатність – це здатність громадянина своїми діями набувати та здійснювати громадянські права, створювати для себе громадянські обов’язки й виконувати їх.

В Україні дієздатність громадянина в повному обсязі настає при досягненні ним віку 18 років. Громадянин не може бути обмежений у дієздатності інакше, як у випадках і порядку, встановленому законом. Неповнолітні віком від 14 до 18 років, а також малолітні віком від 6 до 14 років наділені частковою дієздатністю.

Юридична відповідальність є невід’ємною складовою правового статусу особи. Вона полягає у встановленому законодавством обов’язку правопорушника зазнати певних негативних наслідків, позбавлення (обмеження) певних благ, належних йому цінностей, особливо в контексті аналізу спеціального статусу посадової особи. Наприклад, Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ч. 1 ст. 111 Конституції України). Юридична відповідальність має вторинний характер, порівняно з іншими складовими елементами правового статусу, оскільки реалізується у разі невиконання чи неналежного виконання відповідною особою своїх повноважень, вчинення правопорушення тощо.

Важливим структурним елементом правового статусу особи є *громадянство* – стійкий політико-правовий зв’язок між державою і особою, відповідно до якого на неї розповсюджується суверенна державна влада як у межах держави, так і

поза ними.

Громадянство створює взаємні права та обов'язки для людини і держави. Саме з ним пов'язані найсуттєвіші наслідки для обох сторін – обсяг прав, обов'язків і відповідальності для держави і людини.

Особи, які не є громадянами держави, зазвичай, наділяються меншим обсягом конституційних прав, свобод та обов'язків.

Розглянувши елементи правового статусу особи необхідно зазначити, що його головним елементом є основні права й обов'язки людини, а всі інші елементи цього статусу мають «допоміжний» характер. Елементи правового статусу особи об'єднує те, що вони регулюють зв'язки та відносини між державою в цілому та її громадянами. Однак кожний елемент виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян у суспільстві та державі. Варто також пам'ятати, що вказані структурні елементи мають обов'язково діяти в сукупності. Якщо хоча б один з елементів не «спрацьовує», то це впливає і на конституційний статус людини.

3. Громадянство (підданство) у зарубіжних країнах

Поняття громадянства. Обсяг прав і свобод, якими людина може користуватися в конкретній державі, як і обсяг обов'язків, перебувають у прямій залежності від наявності або відсутності в неї громадянства даної держави. *Громадянство – це стійкий правовий зв'язок людини зі своєю державою, що обумовлює взаємні права й обов'язки громадян і держави у випадках, зазначених у законі.* Громадянин знаходиться під суверенітетом держави, і остання може вимагати від нього виконання обов'язків, навіть якщо він перебуває за кордоном. Водночас держава повинна захищати громадян на своїй території та за її межами.

Громадянство було відомо вже в рабовласницьку епоху, коли громадянами могли бути, зрозуміло, тільки вільні люди. У період феодалізму існував належним чином інститут *підданства*, що означав не просто підвладність населення монарху, але й феодальну залежність від нього. У конституційній державі інститут громадянства, що замінив старе підданство, став одним із проявів принципу рівноправності всіх членів суспільства, про що вже говорилося вище.

Зараз термін «підданство» вживається тільки в монархічних державах, і зазвичай рівнозначний терміну «громадянство». У ряді монархій (наприклад, в Іспанії, Бельгії, Нідерландах) термін «підданство» замінений у конституціях і законодавстві терміном «громадянство».

На деяких мовах поняття громадянства позначається двома термінами, один із яких указує на приналежність особи до даної держави, а інший – на його статус як би співправителя в державі.

Громадянство, будучи основою правового статусу людини в державі, одночасно є об'єктом одного з найважливіших його прав. Саме володіння громадянством надає людині можливість повною мірою реалізовувати свої різноманітні права і свободи, включаючи участь у управлінні, і водночас спричиняє виконання повною мірою обов'язків стосовно держави, включаючи його захист. Громадянство створює в статусі людини ясність і певність. Правом людини є і зміна громадянства.

Основні принципи громадянства, як правило, встановлюються в конституціях, детальне ж регулювання здійснюється звичайними законами. Є конституції, що спеціальних норм про громадянство не містять. Така, наприклад, Конституція Італії; громадянство в цій країні регулюється Законом про громадянство 1912 року з наступними змінами і Положенням про громадянство 1983 року. Конституція Республіки Куба 1976 року, навпаки, має цілу главу про громадянство, де містяться і такі норми, що найчастіше зустрічаються в звичайних законах. Закони про громадянство регулюють порядок набуття, зміни і припинення громадянства.

Набуття громадянства. Переважна більшість людей набувають громадянства за народженням. Але поряд із цим є й інші способи його набуття: прийняття в громадянство, відновлення в ньому, вибір громадянства. Дуже рідко громадянство набувається в результаті укладення або розірвання шлюбу або за іншими обставинами.

Набуття громадянства за народженням називається *філіацією*. Громадянство набувається на основі принципів «права крові» або «права ґрунту». У першому випадку дитина набуває громадянства батьків незалежно від місця народження, а в другому – дитина стає громадянином тієї держави, на території якої народилась, незалежно від громадянства батьків. «Право ґрунту» нерідко застосовується в країнах Американського континенту. Частіш за все обидва принципи тією або іншою мірою поєднуються.

Вибір або переважання того чи іншого способу обумовлюється головним чином демографічною політикою держави. Якщо держава зацікавлена у швидкому прирості свого населення, вона може ввести обидва правила.

Прийом в громадянство іноземця за його заявою називається *натуралізацією*. Звичайно натуралізація може мати місце після більш-менш тривалого проживання іноземця на території держави. Нерідко умовами натуралізації є певний термін проживання в країні, володіння її мовою, наявність засобів до існування тощо. Іноді коло прав натуралізованих громадян дещо вужче, ніж у тих громадян, які народилися в даній країні. Наприклад, відповідно до розділу 1 ст. II Конституції США Президентом може бути обраний тільки громадянин США, який народився в даній країні, а для обрання до складу палат Конгресу встановлені 7- і 9-літній цензи громадянства, тобто конгресменом (членом Палати представників) або сенатором може бути обрано особу, яка перебуває в громадянстві США не менше зазначеного терміна.

Поновлення в громадянстві можливе для особи, яка мала громадянство даної держави, але потім з якоїсь причини втратила його. Від натуралізації поновлення в громадянстві відрізняється звичайно спрощеним порядком вирішення питання.

Вибір громадянства – *оптація* – має місце у випадку, коли якась територія переходить від однієї держави до іншої. Жителям такої території зазвичай дається право оптувати (вибрати) громадянство тієї або іншої держави, тобто зберегти старе або одержати нове.

Припинення громадянства. Громадянство припиняється внаслідок відмови від громадянства (вихід із громадянства), втрати громадянства, а також з деяких

інших, більш рідкісних причин.

Відмова від громадянства або *вихід* із нього може мати місце за заявою зацікавленого громадянина і за згодою компетентних органів держави. Підстави для відхилення відповідної заяви звичайно встановлюються законом, і при відсутності таких підстав у задоволенні заяви не може бути відмовлено.

Втрата громадянства звичайно носить певною мірою автоматичний характер унаслідок вчинення особою певних заборонених діянь, як, наприклад, вступ на іноземну державну службу. У країнах, де передбачене автоматичне набуття громадянства іноземкою у випадку вступу її в шлюб із громадянином цієї держави, розірвання шлюбу спричиняє втрату громадянства, набутого зазначеним способом. Іноді, втім, законодавець називає втратою громадянства будь-який вид його припинення.

Безгромадянство і багатогромадянство. Обидва стани, як правило, породжуються розбіжністю принципів набуття і припинення громадянства у різних країнах. Особами без громадянства є ті, хто не може довести наявності у них якогось громадянства. Наприклад, відповідно до згаданого австрійського закону знайдена на території Австрії дитина старше шести місяців буде вважатися особою безгромадянства. Стан безгромадянства може виникнути й у результаті припинення громадянства.

Найбільш частим випадком багатогромадянство є двогромадянством (біпатризм), тобто приналежність особи до громадянства двох держав, що засвідчується відповідними документами. Наприклад, дитина, що народилася на мексиканській території від батьків-австрійців, буде мексиканським громадянином за Конституцією Мексики й австрійським громадянином за австрійським законом. Подвійне громадянство в ряді випадків становить для його володаря певні труднощі, якщо кожна з держав вимагає від нього виконання громадянських обов'язків. Держави, як правило, негативно ставляться до такого стану й укладають договори про запобігання випадкам подвійного громадянства, зобов'язуючи осіб, які мають громадянство обох сторін договору, вибрати одне громадянство і тим самим припинити інше. У всякому разі за своїми громадянами держави не визнають ніяких прав, що випливають із наявності в них також іншого громадянства. Більш того, такі громадяни часом піддаються деяким обмеженням у правах. Наприклад, відповідно до абз. 3 ст. 16 Конституції Румунії «публічні функції і високі посади можуть бути заміщені особами, що мають тільки румунське громадянство і місце проживання в країні».

Проте зустрічається й інший підхід. Так, у Польщі останній Президент Другої республіки (1918 – 1939 рр.) мав, крім польського, ще громадянство Швейцарії, куди й тікав після вторгнення в Польщу гітлерівських військ. А в 1990 році головним суперником на виборах у Президента Л.Валенси виявився бізнесмен, у якого, крім польського, було ще й громадянство Канади, де він мешкає постійно, а також Перу.

Договори між державами про подвійне громадянство зобов'язують сторони враховувати наявність у своїх громадян також громадянства іншої сторони і, зокрема, не вимагати від них виконання певних громадянських обов'язків, якщо ці обов'язки були виконані стосовно іншої сторони (наприклад, військова служба).

Проте поки що визнання багатогромадянства – виняток із правила, хоча й можна припускати, що усе більш тісний взаємозв'язок між державами і зняття загрози серйозних військових конфліктів призведуть до розширення цієї практики.

4. Поняття та види категорій осіб, які не є громадянами (підданими) держави.

Особи, які знаходяться на території певної держави, але не мають громадянства даної держави, називаються *іноземцями*. Це можуть бути або громадяни іноземної держави (*іноземні громадяни*), або особи, які не мають ніякого громадянства (*особи без громадянства, аполіди, апатриди*)

Режим іноземців. У демократичній державі іноземці за своїм правовим статусом в основному дорівнюють до громадян (*національний режим*), за окремими передбаченими у законі винятками. Наприклад, вони не підлягають призову на військову службу, не користуються виборчими правами, не можуть здійснювати деякі заняття, займати деякі посади, іноді одержувати деякі об'єкти власності тощо.

Притулок, висилка з країни, видача іноземній державі. Демократичні конституції зазвичай передбачають можливість надання притулку іноземцям, як правило, за політичних підстав (якщо вони, наприклад, піддаються переслідуванням за релігійними, науковими і іншими подібними мотивами). Так, відповідно до частини третьої ст. 10 Конституції Італії іноземець, позбавлений у своїй країні можливості користуватися дійсно демократичними свободами, що гарантовані італійською Конституцією, має право притулку на території Республіки з дотриманням установлених законом умов. Абз. 2 ст. 16 німецького Основного закону містить схоже, хоча й більш стисле формулювання: «Особи, переслідувані з політичних мотивів, користуються правом притулку» (пропозиція друга).

Слід зазначити, що надання притулку не дає автоматично громадянства. І те, і інше залежать від розсуду держави і здійснюються в різному порядку. Цілком можливі ситуації, коли притулок особі надають, але в громадянстві відмовляють.

Демократичні конституції нерідко спеціально передбачають заборону висилки з країни як своїх громадян (*експатріації*), так і іноземців, що знаходяться законно. Так само звичайно забороняється видача (*екстрадиція*) іноземним державам своїх громадян і іноземців, за винятком випадків, передбачених міжнародними договорами. Наприклад, Конституція Словенії 1991 року в ст. 47 встановлює: «Громадянин Словенії не може бути виданий іноземній державі. Іноземець може бути виданий тільки у випадках, передбачених міжнародними договорами, що зобов'язують Словенію». Подібні норми містяться в ст. 19 румунської Конституції, що водночас в абз. 3 приписує, що питання про висилку або видачу вирішує суд.

Мексиканська ж Конституція й у цьому питанні займає досить жорстку позицію: «... Федеральна виконавча влада має виключне право без попередження і без попереднього судового розгляду вислати за межі національної території будь-якого іноземця, чиє перебування в країні є небажаним (ст. 33, ч. 2).

5. Гарантії реалізації конституційних прав і свобод у зарубіжних країнах.

Гарантії реалізації конституційних прав і свобод – це система заходів, спрямованих на створення належних умов для безперешкодної реалізації кожною особою проголошених в Основному Законі прав і свобод.

Провідна роль у гарантуванні конституційних прав і свобод належить державі як суверенній політичній організації влади в суспільстві. Не дарма, наприклад, Конституція України проголошує, що утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч.2 ст.3). Звідси випливає, що гарантування (забезпечення) конституційних прав і свобод в межах встановленої компетенції є головним завданням і пріоритетною функцією будь-якого органу державної влади та кожної посадової особи державного апарату. Проте в умовах демократизації політичної системи дедалі більшого значення в гарантуванні конституційних прав і свобод мають відігравати місцеве самоврядування та інститути громадянського суспільства.

Гарантії поділяються на дві великі категорії: внутрішньодержавні і міжнародно-правові. Перші, у свою чергу, діляться на судові і несудові. Внутрішньодержавними гарантіями служать насамперед *деякі конституційні права як матеріального, так і, особливо, процесуального характеру*. Сюди можна віднести такі права, як право петицій, що включає право скарги, права, реалізовані в судовому й адміністративному процесі, і ін., так само як і деякі загальні принципи. Наприклад, ст. 57 Конституції Болгарії в абз. 1 проголошує: «Основні права громадян, що не скасовуються», а в абз. 3, допускаючи в умовах війни, військового або іншого надзвичайного стану можливість тимчасового обмеження здійснення громадянами окремих прав, виключає таке обмеження для права на життя, особисту цілісність і національну самобутність, судово-процесуальних прав, недоторканності особистого життя, свободи думки, совісті і віросповідання.

Головною інституціональною гарантією є в демократичній державі суд, незалежний від будь-якого іншого державного органа, не говорячи вже про органи партійні. Тут насамперед варто згадати право людини на розгляд його справи компетентним (із погляду предметної і територіальної підсудності) і безстороннім судом, у необхідних випадках – судом присяжних, право на оскарження судових рішень, на звернення за захистом конституційних прав у вищі судові інстанції аж до конституційної і міжнародної юстиції, право на захист і допомогу адвоката тощо.

Так, відповідно до ст. 24 італійської Конституції усі можуть звертатися в суд за захистом своїх прав і законних інтересів. Право на захист на будь-якій стадії й у будь-який момент процесу непорушне. Незаможним відповідними установами забезпечується можливість пред'являти позови і захищатися в будь-якому суді. Законом визначаються умови і засоби виправлення судових помилок. А частина перша ст. 25 установлює, що ніхто не буде вилучений із підсудності того суду, що передбачений законом (отже, не може бути перевезений для суду в іншу місцевість або відданий надзвичайному суду і т.д.).

Становлять інтерес і формулювання гарантій прав та свобод, що містяться в

ст. 53 Конституції Іспанії:

1. Права і свободи, визнані в главі другій даної частини, зобов'язують усі публічні влади. Тільки законом, який у будь-якому випадку повинен буде відбувати їх суттєвий зміст, можна буде регулювати здійснення таких прав і свобод, які охороняються відповідно до приписів статті 161, абз. 1, п. «б» (мова йде про індивідуальні скарги в Конституційний трибунал).

2. Будь-який громадянин зможе звертатися за охороною своїх свобод і прав, передбачених у ст. 14 і розділі I другої глави (рівноправність, основні права і публічні свободи.), у звичайні трибунали за процедурою, заснованою на принципах переваги і сумарності (тобто в терміновому і спрощеному порядку), а у відповідному випадку - за допомогою скарги ампаро (особлива процедура). Ця остання скарга буде застосовуватися й у випадку суперечення свободі, визнаного в статті 30 (відмова від військової служби в силу переконань).

3. Визнання, повага і захист принципів, передбачених у главі третій (зобов'язання держави в соціально-економічній сфері), будуть міститися в позитивному законодавстві, судовій практиці і діяльності влади. Перед звичайними судами на них можна буде посилатися тільки відповідно до положень, що їх розвивала».

З абз. 3 цитованої статті випливає, що згадані там норми Конституції не уповноважують особу на звертання в суд за захистом заснованих на цих нормах вимог. Правами вони не являються.

До числа інститутів, що гарантують права і свободи, відноситься інститут *парламентського уповноваженого з прав людини* (омбудсман, комісар, посередник, народний захисник і т.п.), що отримує усе більш широке застосування, що розглядатиметься нижче – у главі про парламент.

Суттєву гарантію прав і свобод становить можливість користуватися кваліфікованою юридичною допомогою, насамперед фахового захисника (адвоката) у кримінальному й адміністративному процесі, як, утім, і в цивільному й у конституційному. Але це, зрозуміло, частина більш широкого права – *права на захист*. Конституція Югославії в ст. 29 регулює право на захист таким чином: «Кожному гарантується право на захист і право брати захисника перед судом або іншим органом, компетентним вести провадження в справі.

Ніхто, будучи відданий суду або, який переслідуваний іншим органом, компетентним вести провадження у справі, не може бути покараний, якщо йому відповідно до союзного закону не була дана можливість бути вислуханим і захищатися.

Кожен має право на те, щоб при його заслуховуванні був присутній обраний їм захисник.

Союзним законом визначається, у яких випадках обвинувачуваний повинен мати захисника».

Гарантією прав і свобод служить також *відповідальність за їх порушення*. Насамперед мова йде про відповідальність властей і їх посадових осіб. Звичайно така відповідальність носить загальний характер і передбачається поточним законодавством. Проте іноді зустрічається особливе її конституційне регулювання. Наприклад, відповідно до ст. 20 хорватської Конституції, той, хто

порушить положення Конституції про основні права і свободи, несе особисту відповідальність і не може виправдатися наказом зверху. Для посттоталітарних країн така норма є дуже актуальною.

Декілька слів варто сказати про *міжнародно-правові гарантії*, хоча спеціально вони вивчаються в курсі міжнародного публічного права.

До другої світової війни переважало переконання, що відносини між державою і людиною – внутрішня справа держави і повинні регулюватися тільки внутрішньодержавним правом, хоча вже в минулому сторіччі приймалися міжнародні акти, спрямовані на захист прав людини (заборона работоргівлі, захист жертв військових конфліктів і ін.). Тяжкі злочини проти людства, здійснювані фашистськими й іншими тоталітарними режимами, остаточно переконали світову суспільну думку в необхідності широкого міжнародного захисту прав людини. Це знайшло відбиття у Статуті ООН 1945 року, Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародних пактах про права людини 1966 року і значної низки глобальних і регіональних міжнародних конвенцій і рекомендацій, що стосуються цієї проблеми.

Універсальний міжнародний захист прав людини здійснюється нині у рамках Організації Об'єднаних Націй і її спеціалізованих установ, регіональний – у рамках міжамериканської, європейської й африканської систем. Європейська система – найбільш досконала. Вона ґрунтується на Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод, укладеної в 1950 році державами - членами Ради Європи, і додаткових протоколах до неї. За дотриманням прав людини в державах – членах Ради стежать Європейська комісія з прав людини, Європейський суд з прав людини, а також Комітет міністрів Ради Європи.